

Michał Janocha

Ruskie i rosyjskie ikony Hodegetrii

Salvatoris Mater 10/1, 153-172

2008

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Każda ikona Matki Bożej jest wyrazem wiary w tajemnicę wcielenia, którą Kościół wyznaje w słowach Credo, mówiąc o Chrystusie: *On to dla nas, ludzi, i dla naszego zbawienia, zstąpił z nieba i za sprawą Ducha Świętego przyjął ciało z Maryi Dziewicy, i stał się człowiekiem.* Czwarty sobór powszechny w Efezie w 431 roku orzekł, że Maryja jest prawdziwie Matką Boga-Człowieka, i dlatego przysługuje Jej tytuł Bogurodzicy (gr. *Theotokos*). Stąd na ikonie postać Maryi podpisana jest greckimi literami ΜΡ ΘΥ, będącymi skrótem tytułu *Meter Theou* - Matka Boga.

Ikonoграфия przedstawień Maryi kształtowała się w epoce wczesnochrześcijańskiej i bizantyńskiej. Ważną rolę odegrała legenda o pierwszej ikonie namalowanej przez św. Łukasza. Do jej posiadania przyznawało się wiele sanktuariów, z których najsłynniejsze było to związane z klasztorem Hodegon w Konstantynopolu. Ikony te, uchodzące – obok Mandylionu - za święte relikwie, doczekały się niezliczonych powtórzeń, które rozszerzając się w całym Cesarstwie Bizantyńskim i poza jego granicami, same zyskiwały status relikwii i stały się wzorcem dla kolejnych naśladownictw. Ikon Matki Bożej nie można porównać z żadnymi innymi pod względem siły i głębi religijnego oddziaływania. Pomijając ten aspekt w opisywaniu ikony, to znaczy obedrzyć ją z ducha. Ikony maryjne towarzyszyły wiernym od kolebki aż po trumnę, uczestniczyły w ważnych momentach życia jednostek, społeczności i narodów, w zwycięstwach i klęskach. Często podróżowały, a burzliwa historia wielu z nich skupia w sobie dzieje miasta, regionu czy narodu. W ich dzieje wpisane są duchowe losy ludzi, te najtrudniejsze do uchwycenia, a zarazem najbardziej realne, w których łaska Boża styka się z ludzką wiarą. Owa wiara różne przybiera odcienie, osiąga rozmaite pułapy – od mieszaniny ludowej fantazji i magii, chętnie spisywanej i opisywanej, aż po wyżyny mistyki, trudnej do wyrażenia, a jeszcze trudniejszej do zbadania - i dlatego autentycznej. I tak pozostaje do dziś.

Wizerunki maryjne stanowią największą ilościowo grupę w całym malarstwie ikonowym. Tak samo jest zresztą w tradycji katolickiej. Są to zarazem wizerunki otaczane największą czcią wiernych, a wiele z nich ma opinie cudownych. Wśród tysięcy większych i mniejszych sanktuariów w Kościele tradycji bizantyńskiej ponad 90% to sanktuaria maryjne, w których przedmiotem czci były lub są ikony Bogarodzicy. W każdym ikonostasie znajduje się ikona Maryi z Dzieciątkiem w rzędzie namiest-

Ks. Michał Janocha

Ruskie i rosyjskie ikony Hodegetrii

SALVATORIS MATER
10(2008) nr 1, 153-172

nym oraz ikona Maryi, zwykle jako Oranty, pośrodku rzędu proroków. Oprócz tego w każdej niemal cerkwi można znaleźć ikony Matki Boskiej w osobnych kiotach, ołtarzach bocznych lub po prostu na ścianach.

Z ikonograficznego punktu widzenia ikony maryjne można podzielić na wizerunki typu portretowego oraz wizerunki symboliczno-alegoryczne, przy czym granica pomiędzy nimi nie zawsze jest jednoznaczna. Matka Boska może być przedstawiana z Dzieciątkiem lub bez Niego. Wśród ikon Maryi z Dzieciątkiem najpopularniejszy jest typ Hodegetrii i Eleusy. Należy jednak pamiętać, że te greckie terminy zostały wprowadzone jako określenia typów ikonograficznych przez historyków sztuki i funkcjonują wyłącznie w tym kontekście. W pobożności wiernych wymienione określenia, podobnie jak dziesiątki innych, jak na przykład Panagia – Cała Święta, czy Psychosoteria – Zbawicielka dusz - były i są swoistymi imionami Maryi, związanymi zawsze z konkretną ikoną, bez ścisłego związku z ich ikonograficznym wariantem. Tylko niektóre z tych imion zostały trwale związane z konkretnym typem, szczególnie w ikonografii rosyjskiej (np. Wspomożycielka Grzesznych, Poczajowska, Ukojenie Smutku).

Znaczna część ikon maryjnych posiada nazwy toponimiczne, wywodzące się od konkretnych miejsc, w których dana ikona odbiera część (np. Matka Boska Częstochowska, Poczajowska, Tychwińska itp.), albo z którymi wiąże się ich historyczna lub legendarna geneza (np. Matka Boska Kazańska, Korsuńska, Jerozolimka, Gruzińska, Arabska). Nazwy te przechodzą następnie na wszystkie ich powtórzenia. Dotyczy to także nazw odimennych, wywodzących się od imienia konkretnej osoby, z którą dana ikona była związana (np. Matka Boska Pimenowska, Makariewska, Bogolubka, Fiodorowska).

Największym bogactwem ikonografii maryjnej odznacza się tradycja rosyjska. W epoce postbizantyńskiej na terenie Rosji dokonano systematyzacji istniejących cudownych ikon, upowszechniło się wiele nowych. Pojawiło się szereg ikon maryjnych o charakterze symbolicznym lub alegorycznym, odwołującym się do typologii biblijnej (np. Krzew Gorejący, Źródło Życiodajne) lub liturgii i hymnografii (np. Tobą raduje się wszelkie stworzenie). W przedrewolucyjnej Rosji istniało kilkaset ikon otaczanych kultem o zasięgu ogólnopaństwowym. Liczba sanktuariów o charakterze lokalnym przekraczała dwa tysiące. Najśłynniejsze ikony miały i mają do dziś swoje święta w roku liturgicznym, a wiele cerkwi nosi ich wezwania. W propagowaniu poszczególnych ikon dużą rolę odegrały m. in. ikony kalendarzowe, a także znane od XVIII wieku „ikony katalogowe” zawierające na jednej desce wizerunki od kilku do stu kilkudziesięciu cudownych obrazów maryjnych opatrzonych podpisami.

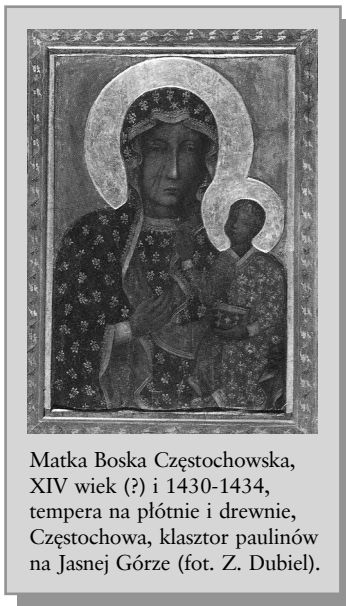
W XVIII-XIX wieku większość ikon maryjnych malowanych w Rosji wiernie powtarzała ściśle określony wariant ikonograficzny. W rezultacie niemal każda maryjna ikona rosyjska z tego okresu może być jednoznacznie nazwana i zaklasyfikowana pod kątem ikonograficznym.

Ikony maryjne na ziemiach polsko-litewskich określamy jako zachodnioruskie, albo też ukraińskie i białoruskie. Cechuje je znacznie uboższy repertuar ikonograficzny, ograniczający się praktycznie do kilku najpopularniejszych typów Hodegetrii i Eleusy, z drugiej zaś strony znacznie większa swoboda plastycznej interpretacji. W przypadku większości ikon maryjnych powstałych na terenie Rzeczypospolitej trudno jest wskazać na konkretny wzorzec i typ ikonograficzny, a tym samym trudno powiązać je z określoną nazwą. Znacznie większą rolę od wzorników odgrywały bezpośrednie wpływy lokalne i bezpośrednie oddziaływanie ikonografii katolickiej. Oddziaływanie to było zresztą obustronne. Nie przypadkiem w większości sanktuariów katolickich w Polsce otaczane są kultem nie rzeźby, jak np. w krajach dawnej Monarchii Habsburskiej, we Francji czy Hiszpanii, ale obrazy, z których znaczna część posiada cechy swoistej „ikonizacji”. Wśród kilkuset obrazów maryjnych czczonych w polskich kościołach katolickich większość posiada dalsze lub bliższe związki z malarstwem ikonowym. Przejawiają się one między innymi w dużej popularności bizantyńskiego wzoru Hodegetrii, przekształcanego pod wpływem kolejnych stylów zachodnioeuropejskich. Przedmiotem naszego zainteresowania będą wizerunki Hodegetrii w malarstwie cerkiewnym, chociaż na terenie dawnej Rzeczypospolitej granica między ikoną i obrazem kościelnym bywała niekiedy płynna.

Hodegetria należy do najbardziej rozpowszechnionych wizerunków maryjnych w sztuce całego chrześcijańskiego Wschodu. Maryja odziana jest w maforion, na którym często widnieją trzy gwiazdki, oznaczające Jej dziewictwo przed, w czasie i po urodzeniu Chrystusa. Gestem prawej dłoni wskazuje na małego Jezusa, odzianego w chiton i himation, który uroczyście zasiada na Jej lewym ramieniu, trzymając w lewej ręce zwój pisma, zaś prawą ręką błogosławi. Wierzono, że ikona jest dziełem samego św. Łukasza. W V wieku cesarzowa Eudoksja (w innych wersjach Pulcheria) miała przenieść ikonę do Konstantynopola i umieścić ją w klasztorze Hodegon. Ponieważ toponimiczne imię cudownej ikony Hodegetria kojarzy się z greckim słowem *hodos* oznaczającym drogę, dlatego też postać Maryi na ikonie interpretowano symbolicznie jako Przewodniczkę, która wskazuje Chrystusa – Drogę (*Ja jestem droga, i prawdą, i życiem*, J 14, 6). Ikona uchodziła za *palladium* stolicy i całego cesarstwa, stając się pierwowzorem niezliczonych wizerunków. Zaginęła podczas oblężenia Konstantynopola przez Turków w 1453 roku. Jej

pamięć przetrwała w niezliczonej ilości powtórzeń malowanych przez wieki w całym świecie chrześcijańskim. Ma ona bardzo wiele wariantów, wyróżniających się układem dłoni, głowy, ciała Dzieciątka itp. Wiele ikon Hodegetrii „odziedziczyło” legendę o Łukasowym autorstwie, a niektóre z nich dały początek nowym sanktuariom i nowym wariantom ikonograficznym.

W niniejszym artykule zaprezentujemy osiemnaście ikon Hodegetrii pochodzących z terenów dawnej Rusi, późniejszej Rosji oraz Rzeczypospolitej. Najsłynniejszą Hodegetrią w Polsce jest Matka Boska Częstochowska.

Matka Boska Częstochowska, XIV wiek (?) i 1430-1434, tempera na płótnie i drewnie, Częstochowa, klasztor paulinów na Jasnej Górze (fot. Z. Dubiel).

1. Matka Boska Częstochowska¹

Współczesne wyniki badań wskazują na istnienie trzech historycznych warstw cudownego obrazu. Najstarszą stanowi ikonowe podobrazie z drewna lipowego, przypuszczalnie z XII lub XIII wieku, z wydrążeniem kowczegu oraz pozostawieniem wypukłych nimbów. Ten typ wypukłych nimbów spotyka się m.in. w środowisku bałkańskim. Pierwotny układ postaci Maryi i Dzieciątka uległ zniszczeniu i został powtórzony około połowy XIV wieku w italianizującej redakcji.

W takim kształcie obraz trafił na Jasną Górę w 1384 roku, przywieziony przez Władysława Opolczyka z zamku w Bełzie. W wyniku napadu na klasztor i uszkodzenia obrazu przez husytów w 1430 roku został on przemalowany z inicjatywy Władysława Jagiełły. Z tego czasu pochodzą charakterystyczne blizny będące pamiątką profanacji.

Zwycięska obrona Jasnej Góry podczas potopu szwedzkiego w 1656 roku rozślawiła obraz w całej Polsce i poza jej granicami. Zwieńczeniem narastającego kultu była uroczysta koronacja papieskimi koronami dokonana w 1717 roku, pierwsza na świecie poza Włochami. Obecnie Jasna

¹ Z. ROZANOW, *Analiza dotychczasowego stanu badań artystyczno-formalnych nad obrazem Matki Boskiej Częstochowskiej*, „Rocznik Historii Sztuki” 10(1974) 165-177; A. RÓŻYCKA-BRYZEK, J. RADOMSKI, *Obraz Matki Boskiej Częstochowskiej w świetle badań historii sztuki*, „Studia Clarmontana” 5(1984) 27-50.

Góra pozostaje jednym z największych sanktuariów pielgrzymkowych w Europie. Przybywające tu corocznie z całej Polski pielgrzymki piesze należą do najliczniejszych w Kościele powszechnym.

Natomiast dawne wizerunki, z których najstarsze pochodzą z XV i XVI wieku, malowane techniką olejną na płótnie i wzorowane na wizerunku przyozdobionym w sukienkę, odznaczają się dużą swobodą stylistyczną i przynależą do kategorii obrazów religijnych. Współczesne kopie ikony wiernie naśladowują styl i technikę oryginału.

Matka Boska Częstochowska (Skruszenie złych serc), Rosja, XIX w., tempera na desce, własność prywatna (fot. Z. Dubiel).

2. Matka Boska Częstochowska - Skruszenie złych serc²

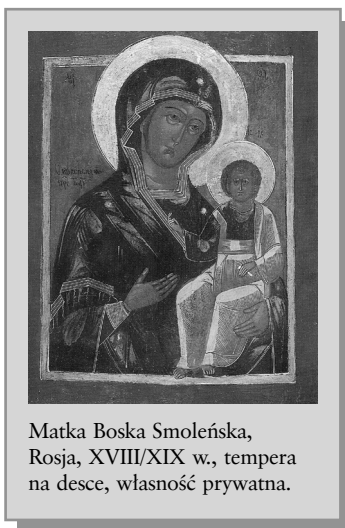
Na pierwszy rzut oka rosyjska ikona Bogurodzicy Częstochowskiej, zwana „Skruszenie złych serc”, jest daleka od wizerunku z Jasnej Góry utrwalonego w naszej pamięci. Cała kompozycja jest w dolnej części zasłonięta i sprawia wrażenie „obciętej”. Na piersiach Maryi widnieje duży owalny medalion z gołębicą Ducha Świętego. Pierwowzorem graficznym dla rosyjskich ikon jest XVII-wieczny

miedzioryt Cornelisa Galle, który utrwalił wygląd wizerunku jasnogórskiego w tamtym czasie: jedną trzecią dolnej powierzchni wizerunku przysłania blacha z tabliczkami i wotami, zaś szyję Maryi zdobi przypięty do wizerunku naszyjnik w charakterze wotum. Holenderski rytownik pominął charakterystyczne szramy na policzku Maryi, przypominające czasy husyckiej profanacji. Tego szczegółu nie ma również na ikonach rosyjskich. W rozpowszechnieniu tego tematu w Rosji pośredniczyła wzorowana na miedziorycie Galle’a rycina Grigorija Teczegorskiego z 1711 roku. Kult ikony spopularyzował w carskiej Rosji ukraiński autor, Janicjusz Galatowski, który włączył opis obrazu jasnogórskiego i jego

² I. BENTSCHEV, *Handbuch der Muttergottesikonen Rußlands. Gnadenbilder – Legenden – Darstellungen*, Bonn 1985, fot. 93. O publikowanej ikonie: *Kontemplacja oblicza Chrystusa. Ikona rosyjska i ukraińska od XVIII do pocz. XX w.* Katalog wystawy zorganizowanej pod patronatem Prymasa Polski w Wyższym Metropolitalnym Seminarium Duchownym św. Jana Chrzyciela w Warszawie, 21 kwietnia – 12 maja 2002 r., red. M. JANOCHA, Warszawa 2002, nr 17 i 18.

historię do swego zbioru najslynniejszych ikon i sanktuariów „Nowe niebo z nowymi gwiazdami”.

W 1813 roku, po zdobyciu Częstochowy przez wojska rosyjskie, paulini wręczyli kopię ikony jasnogórskiej dowódcy wojsk generałowi Sakenowi. Car Aleksander I ozdobił wizerunek bogatym okładem i umieścił w soborze kazańskim w Sankt Petersburgu. Jednak XIX-wieczne kopie wizerunku jasnogórskiego przywożone z Częstochowy do Rosji nie wpłynęły na rosyjską ikonografię, która powtarzała utrwalony w XVIII wieku wzór stworzony przez Cornelisa Galle.

Matka Boska Smoleńska,
Rosja, XVIII/XIX w., tempera
na desce, własność prywatna.

3. Matka Boska Smoleńska³

Jedna z najstarszych Hodegetrii na Rusi została według tradycji przywieziona z Konstantynopola w 1046 roku przez córkę cesarza Konstantyna IX Monomacha, księżniczkę Annę, zaślubioną z księciem Wsiewołodem. Syn Anny i Wsiewołoda, książę kijowski Włodzimierz Monomach, jeszcze jako książę smoleński, ofiarował ikonę soborowi uspienskiemu w Smoleńsku, gdzie rychło zasłynęła cudami. Ikonie przypisano ocalenie Smoleńska przed Tatarami w roku 1239 i od tego czasu

traktowano jako palladium Rusi. W 1398 roku przeniesiono ją na moskiewski Kreml. W roku 1456, przed powrotem ikony do Smoleńska, wykonano w Moskwie jej kopię dla soboru błagowieszczeńskiego. Kult rozszerzył się po przyłączeniu Smoleńska do Rusi Moskiewskiej w 1514 roku i po zbudowaniu dziesięć lat później monasteru nowodziewiczego na miejscu pożegnania mieszkańców Moskwy z cudowną ikoną. Obecnie w soborze uspienskim w Smoleńsku odbiera cześć kopia ikony pochodząca przypuszczalnie z XV wieku.

³ I. BENTSCHKEV, *Handbuch...*, 91-94, fot. 69, 70; A. PRASAŁ, *Mały słownik ikon maryjnych*, Warszawa 1996, 12-13; *Ikony. Przedstawienia maryjne z kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie*, Katalog zbiorów, red. A. SULIKOWSKA, Warszawa 2004, 60-65; O publikowanej ikonie: *Kontemplacja oblicza Chrystusa...*, nr 13.

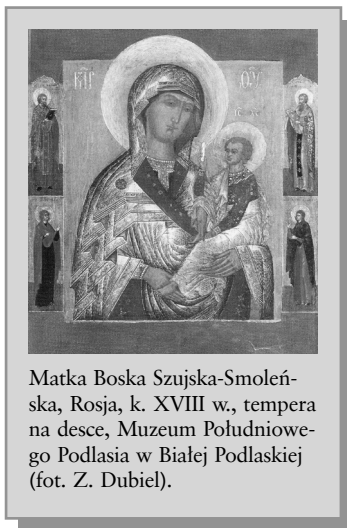
4. Matka Boska Szujaska-Smoleńska⁴

Jest to jeden z podtypów Hodegetrii Smoleńskiej, charakteryzujący się pozą Dzieciątka, które lewą ręką trzyma się za prawą piętę, zaś prawą rękę ze zwojem Pisma opiera na łokciu i wyciąga ku górze. Symbolika pięty nawiązuje do tekstu Rdz 3, 15: Bóg po grzechu pierworodnym zapowiada przyście Potomka Niewiasty, który pokona szatana (zetrze głowę węża), za cenę swego cierpienia (wąż zmiążdży mu piętę). Pierwowzór ikony powstał w 1654 roku w mieście Szuja

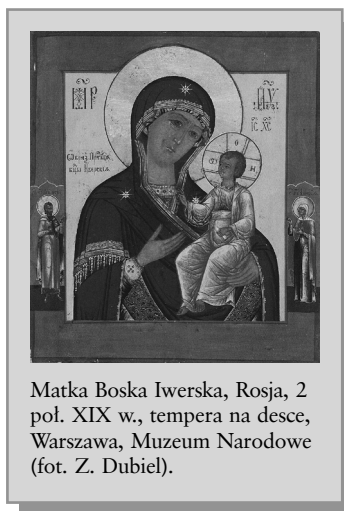
w guberni włodzimierskiej. Według tradycji ikonopisiec pragnął namalować Matkę Boską Smoleńską, jednak w trakcie malowania postać Chrystusa na ikonie sama zmieniała położenie ciała, pomimo prób ze strony malarza. W końcu ikonopisiec pozostawił ikonę w wersji, którą uznał za objawioną. W naszym artykule prezentujemy unikalną wersję ikony w lustrzanym odbiciu⁵.

5. Matka Boska Iwerska (Iwierska)⁶

W nazwie ikony dźwięczy starożytna grecka nazwa Gruzji (Iberia). Wedle athoskiej legendy ikona przepłynęła w sposób cudowny w 999 roku z Gruzji na Athos, gdzie wybrała sobie miejsce na wrotach gruzińskiego klasztoru Iwiron jako ikona nadbramna, czyli Portaitissa. Znajduje się tam po dziś dzień, choć badacze przesuwają jej datację na XI-XII wiek. Jedna z legend

Matka Boska Szujaska-Smoleńska, Rosja, k. XVIII w., tempera na desce, Muzeum Południowego Podlasia w Białej Podlaskiej (fot. Z. Dubiel).

Matka Boska Iwerska, Rosja, 2 poł. XIX w., tempera na desce, Warszawa, Muzeum Narodowe (fot. Z. Dubiel).

⁴ I. BENTSCHEV, *Handbuch...*, 87-88; Publikowana ikona: M. NIKOLSKA, *Ikona. Święta tajemnica*, Biała Podlaska 2001, fot. s. 17.

⁵ Por. I. BENTSCHEV, *Handbuch...*, fot. 65.

⁶ TAMŻE, 47-49, fot. 32; A. PRASAŁ, *Mały słownik...*, 14-15; *Ikony. Przystawienia maryjne...*, 66-71, o publikowanej ikonie, 70-71.

mówi o okaleczeniu ikony podczas najazdu na klasztor korsarzy – Saracenów i o krwawiącej ranie, która pojawiła się wówczas na policzku lub podbródku Maryi. Ikona należy zatem do tzw. wizerunków zranionych, choć motyw rany występuje tylko na niektórych kopiach. Od Hodegetrii Smoleńskiej ikonę odróżnia skłon głowy Maryi w stronę Chrystusa, który zwraca ku Matce swoje Oblicze. W roku 1648 na prośbę patriarchy Nikona namalowana na Athosie kopia ikony Iwierskiej została przywieziona do Moskwy. Od tego czasu zaczyna się jej rosnąca popularność na terenie Rosji. Za sprawą cara Aleksego została ona później umieszczona w monasterze nowodziewiczym, gdzie znajduje się do dziś. Kopię ofiarowanej ikony Nikon umieścił w 1653 roku w założonym przez siebie monasterze iwiersko-waldajskim. Inna kopia ikony znajdowała się od 1660 roku w kaplicy przy bramie woskriesińskiej prowadzącej na Plac Czerwony. Kaplica ta, zniszczona po rewolucji, została odbudowana po upadku komunizmu. W 1996 roku patriarcha Aleksy II umieścił w niej nową kopię ikony, wykonaną współcześnie przez mnichów z athoskiego monasteru Iwiron. Athoscy mnisi wykonali także kopię ikony dla Kościoła

Prawosławnego w Polsce. W roku 2000 została ona uroczyście umieszczona w cerkwi na Grabarce. Jest to najbardziej znana Hodegetria Iwierska w Polsce. Co pewien czas peregrynuje ona po różnych parafiach prawosławnych w naszym kraju.

Matka Boska Chelmska, Bizancjum (Konstantynopol?), kon. XII / pocz. XIII w., tempera na drewnie, aplikacje srebrne, Łuck, Muzeum Ikony Wołyńskiej (fot. Z. Dubiel).

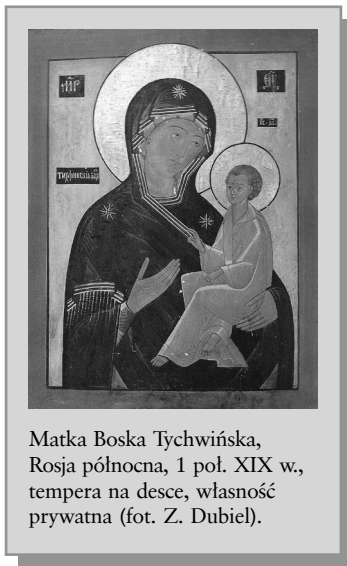
6. Matka Boska Chelmska⁷

Ikona Matki Boskiej Chelmskiej jest najstarszą ikoną otaczaną niemal nieprzerwanym kultem na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. Jest to ikona bizantyńska, namalowana na cyprysowej desce w XII lub na początku XIII wieku jako Hodegetria typu *Dexiokrata*, ukazująca Jezusa spoczywającego na prawym ramieniu Maryi. Według legendy, ikonę namalował św. Łukasz, a do Chelma ofiarował św. Włodzimierz, chrzciciel Rusi, który miał ją sprowadzić z Korsunia. W rzeczy-

⁷ Zbiór artykułów o Chelmskiej Hodegetrii wraz z bibliografią: [www.muzeumikonwojny.pl](#), w: *Wizualna historia kultury polskiej*, VIII, Łuck, 2001, s. 45-103.

wistości ikona została ufundowana do cerkwi Przczystej Bogurodzicy w Chełmie przez księcia halickiego Daniela Romanowicza w 2 połowie XIII wieku. Pomimo zmiennych kolei losu, aż do XX wieku nigdy na dłużej nie opuściła Chełma. *Chełmska Unitów Bogurodzica, Tatarów i Kozaków pod Beresteczkiem pełna chwały i godna pamięci pogromicielka* – jak głosi napis na jednej z barokowych rycin. Towarzyszyła w wyprawach wojennych Jana Kazimierza, Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana Sobieskiego. W 1765 roku została uroczyście ukoronowana papieskimi koronami. Podczas I wojny światowej ikona zaginęła. Po wojnie w kościele przekształconym z byłej cerkwi umieszczono jej kopię, zastąpioną w 1938 roku nową. Po II wojnie owa kopia została dwukrotnie rekoronowana: w 1946 i – po kradzieży koron – w 1957 roku. Tymczasem w 2000 roku na Ukrainie została odnaleziona uchodząca za zaginioną oryginalna ikona, przez dziesiątki lat starannie ukrywana. Było to jedno z największych odkryć w dziedzinie historii sztuki w ostatnich dziesięcioleciach w tej części Europy. Po zdjęciu późniejszych przemalowań i konserwacji zabezpieczającej ikona Chełmskiej Bogurodzicy jest obecnie ekspozowana w Muzeum Ikony Wołyńskiej w Łucku. Jest to ikona bizantyńska, malowana na cyprysowej desce, ze srebrnymi aplikacjami w postaci ozdób na ręce Maryi, pochodząca z końca epoki Komnenów – z końca XII lub początku XIII wieku. Tak więc tradycja o sprowadzeniu przez księcia Daniela bizantyńskiej ikony i ofiarowaniu

jej do cerkwi w Chełmie znajduje swoje potwierdzenie. Ikona Chełmska była kilkakrotnie przemalowywana, toteż jej kopie, pochodzące głównie z XVIII i XIX wieku z terenów Chełmszczyzny, są stylistycznie dość odległe od odnalezionego bizantyńskiego pierwowzoru, choć wiernie powtarzają układ kompozycyjny.

Matka Boska Tychwińska,
Rosja północna, 1 poł. XIX w.,
tempera na desce, własność
prywatna (fot. Z. Dubiel).

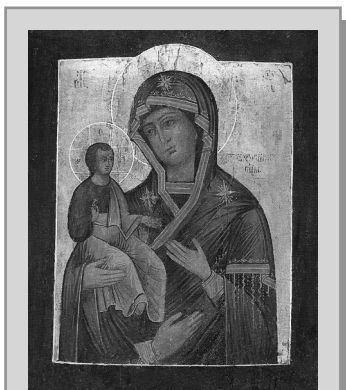
7. Matka Boska Tychwińska⁸

Ikona Matki Boskiej Tychwińskiej jest typem Hodegetrii. Dzieciątko zasiada dość swobodnie na lewym ramieniu

⁸ I. BENTSCHEV, *Handbuch...*, 104-106, fot. 86; A. PRASAŁ, *Mały słownik...*, 18-19; *Ikony. Przedstawienia maryjne...*, 72-77; o publikowanej ikonie: *Kontemplacja oblicza Chrystusa...*, nr 14.

Matki, w lewej dłoni trzyma zwój, a prawą błogosławi. Nogi ma skrzyżowane, przy czym widoczna jest podeszwa prawej stopy.

Historia Hodegetrii Tychwińskiej pod pewnymi względami przypomina historię Hodegetrii Jasnogórskiej. Po raz pierwszy ikona pojawiła się w Tychwinie w ziemi nowogrodzkiej w roku 1383, na rok przed Jasną Górą. Wedle legendy ikona miała być w cudowny sposób przeniesiona z Konstantynopola. Wkrótce zasłynęła cudami. Ocalała pomimo kilkakrotnych pożarów drewnianej cerkwi, w której była przechowywana. W 1510 roku, przy wsparciu księcia Wasyla III, zbudowano dla niej cerkiew murowaną i monaster, istniejący do dziś. Matka Boża Tychwińska, podobnie jak w Polsce Jasnogórska, broniła w XVII wieku Tychwin i Nowogród przed najazdem szwedzkim, dzięki czemu jej kult rozszerzył się na całą Rosję, również wśród staroobrzędowców, zwłaszcza na Północy. Jedna z najstarszych i najpiękniejszych ikon tego typu w Polsce znajduje się w kościele pokarmelickim (obecnie seminaryjnym) w Warszawie. Ikona trafiła na obecne miejsce w XIX wieku, przeniesiona z rozebranego kościoła dominikanów obserwantów w Warszawie. Kościół zbudowany był na miejscu tzw. kaplicy moskiewskiej, co może rzucać światło na historię ikony. Otoczona kultem przez mieszkańców Warszawy otrzy-

Matka Boska Trójreka, Rosja, warsztat staroobrzędowców, 1 poł. XIX w., tempera na desce, własność prywatna (fot. Z. Dubiel).

mała w XVIII w. srebrną repusowaną sukienkę. Prawdopodobnie w okresie zaboru rosyjskiego pojawiła się żywa do dziś legenda, że ikonę otrzymał Jan III Sobieski od papieża Innocentego XI po zwycięstwie wiedeńskim.

Przed kilkoma laty oryginalna ikona, po wojnie przechowywana w USA, powróciła na swoje pierwotne miejsce, do reaktywowanego monasteru tychwińskiego.

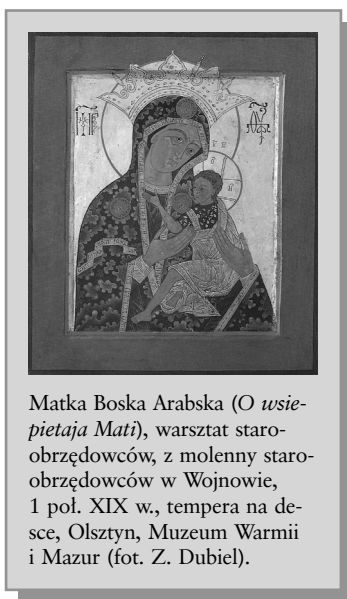
8. Matka Boska Trójreka (Tricheirousa)⁹

Ikona jest typem Hodegetrii z Dzieciątkiem na prawym ramieniu, z dodaną trzecią ręką, wychylającą się niejako zza dolnej ramy. Stara legenda wiąże tę ikonę z postacią św. Jana

⁹ I. BENTSCHEV, *Handbuch...*, 107-108, fot. 90; A. PRASAŁ, *Mały słownik...*, 24-25; *Ikony. Przedstawienia maryjne...*, 92-95; o publikowanej ikonie: *Kontemplacja oblicza Chrystusa...*, nr 16.

Damasczeńskiego, który - na skutek intrygi prześladowcy ikon cesarza Leona Izauryczyka - miał zostać posądzony o zdradę i ukarany przez kalifa Damaszku obcięciem ręki. Święty z odciętą ręką udał się do domu i przed ikoną Hodegetrii ofiarował ją Matce Bożej. Nazajutrz ręka została cudownie przywrócona ciału. Uszczęśliwiony Jan na znak wdzięczności umieścił na ikonie srebrne wotum w kształcie ręki. Następnie wstąpił do monasteru św. Saby pod Jerozolimą, zabierając ze sobą ikonę. Cud nabrał rozgłosu, a na późniejszych kopiach ikony pojawiła się owa dodana ręka, dając początek przedstawieniu Matki Bożej Trójręcznej. W 1230 roku pierwszy arcybiskup serbski, św. Sawa, umieścił ikonę w założonym przez siebie serbskim klasztorze Chilandar na Athosie. W tym miejscu legenda styka się z rzeczywistością: ikona uchodząca za oryginał przechowywana jest do dziś na Athosie. Pochodzi ona ze szkoły serbskiej z XIV wieku. W monasterze chilendarskim powstała inna wersja legendy, według której trzecia ręka sama pojawiała się na malowanej ikonie, pomimo prób zamalowywania jej przez ikonopisca. W roku 1661 na zamówienie patriarchy Nikona kopia ikony została przesłana do Rosji i umieszczona w monasterze nowojeruzalimskim pod Moskwą. Od tej pory Matka Boża *Trojerucznicza* stała się popularna w całej Rosji. W roku 1772 synod Rosyjskiej Cerkwi uznał to przedstawienie za niekanoniczne. Być może decyzja synodu wpłynęła na wzrost popularności tego

wariantu Hodegetrii w środowiskach staroobrzędowców. Ikona występuje w dwóch wariantach, nawiązujących do dwóch wersji legendy: trzecia ręka Maryi może mieć kolor srebrny albo też kolor karnacji ciała.

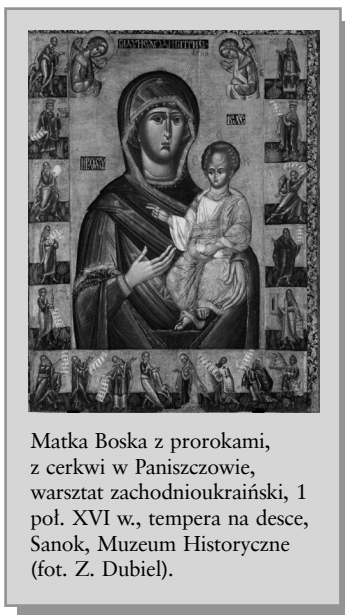
Matka Boska Arabska (*O wsepjetaju Mati*), warsztat staroobrzędowców, z molenny staroobrzędowców w Wojnowie, 1 poł. XIX w., tempera na desce, Olsztyn, Muzeum Warmii i Mazur (fot. Z. Dubiel).

9. Matka Boska Arabska¹⁰

Ikona łączy elementy Hodegetrii i Eleusy. Cechą charakterystyczną jest maforion Maryi ozdobiony motywem obłoków, które odnoszą się do wcielenia i dziewiczego macierzyństwa. Na obramieniu maforionu wypisany jest tekst kondakionu 13 z Akatystu ku czci

¹⁰ I. BENTSCHEV, *Handbuch...*, 27, fot. 13; o publikowanej ikonie: R. BISKUPSKI, *Ikony w zbiorach polskich*, Warszawa 1991, nr 151; G. KOBRZENIECKA-SIKORSKA, *Ikony staroobrzędowców w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur*, Olsztyn 1993, nr 14; A. PRASAŁ, *Mały słownik...*, 64-65.

Bogurodzicy: *Przez wszystkich opiewana Matko, któraś nad wszystkich świętych Najświętsze zrodziła Słowo, przyjmij ten dar, zbaw nas wszystkich od wszelkiej biedy, przed przyszłymi mękami zachowaj nas, którzy wołamy do Ciebie: Alleluja.* Początek kondakionu *O wsiepietaja Mati* nadał imię ikonie. Pochodzenie nazwy „Arabska” nie jest dotąd wyjaśnione. Na jednym z wariantów ikony na głowie Maryi widnieje korona, a na maforionie trzy czerwone medaliony z główką Dzieciątka i napisem: „Przed narodzeniem Dziewica”, „Po narodzeniu Dziewica”, „Zawsze Dziewica”. Temat występuje w ikonografii rosyjskiej od XVII wieku.

Matka Boska z prorokami,
z cerkwi w Paniszczowie,
warsztat zachodnioukraiński, 1
poł. XVI w., tempera na desce,
Sanok, Muzeum Historyczne
(fot. Z. Dubiel).

10. Hodegetria z prorokami¹¹

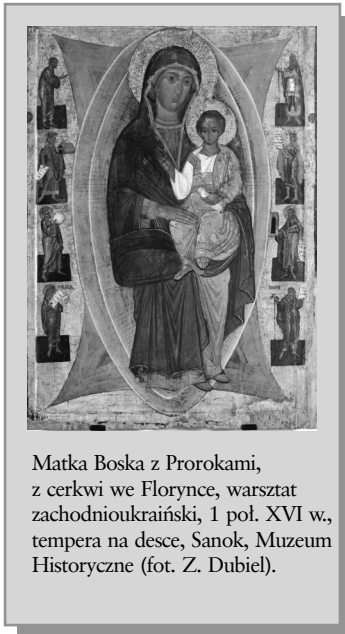
Hodegetria z prorokami należy do charakterystycznych tematów w ikonografii zachodnioruskiej XV i XVI wieku. Teologiczne źródło tego przedstawienia znajduje się w alegorycznej egzegezie biblijnej Ojców Kościoła, którzy szereg postaci, obrazów, wydarzeń i wypowiedzi Starego Testamentu interpretowali w duchu proroczym i odnosili do tajemnicy wcielenia. Bezpośredniej inspiracji dostarczają m.in. homilie i hymny św. Jana Damascyńskiego, ściśle związane z liturgią cerkiewną. Typ Hodegetrii z prorokami

ukszałtował się na terenie Bałkanów, skąd przez Wołoszczyznę i Mołdawię przedostał się na obszar ziem zachodnioruskich. Wielowarstwowa symbolika teologiczna ikony koncentruje się wokół tajemnicy wcielenia, przez które Bóg zbawił świat. Postaci na klejmach – przedstawiane w różnych zestawach i z różnym doбором tekstów i atrybutów - reprezentują przeważnie Stary Testament i zapowiadają w proroczych znakach i figurach przyszłe odkupienie, dokonane przez Chrystusa narodzonego z Maryi. Ich obecność stanowi jednocześnie skrót historii biblijnej Starego Przymierza, która począwszy od Mojżesza i Aarona, poprzez królów Dawida i Salomona, sędziów i proroków, aż po Joachima i Annę, wypełnia się w Dziecięciu narodzonym z Dziewicy z pokolenia Dawida. Jest to

¹¹ M. KRUK, *Zachodnioruskie ikony Matki Boskiej z Dzieciątkiem w wieku XV i XVI*, Kraków 2000.

apoteoza Bogurodzicy opiewanej przez świętych bizantyńskich hymnografów, których postaci pojawiają się nieraz w dolnym klejmie. Hodegetrie te mają wiele cech ikony smoleńskiej. Podobieństwa te świadczą jednak nie tyle o oddziaływaniu wzorca smoleńskiego, co o wspólnym bizantyńskim pierwowzorze, zapośredniczonym – w przypadku Hodegetrii zachodnioruskich – przez Bałkany. Mirosław Kruk, autor szczegółowej monografii tego tematu, zestawiał i przeanalizował około 70 ikon tego typu namalowanych pomiędzy połową XV i końcem XVI wieku,

pochodzących z terenu południowo-wschodniej Polski, zachodniej Ukrainy i wschodniej Słowacji. W niniejszym artykule prezentujemy jedną z nich, pochodzącą z cerkwi w Paniszczowie¹².

Matka Boska z Prorokami, z cerkwi we Florynce, warsztat zachodnioukraiński, 1 poł. XVI w., tempera na desce, Sanok, Muzeum Historyczne (fot. Z. Dubiel).

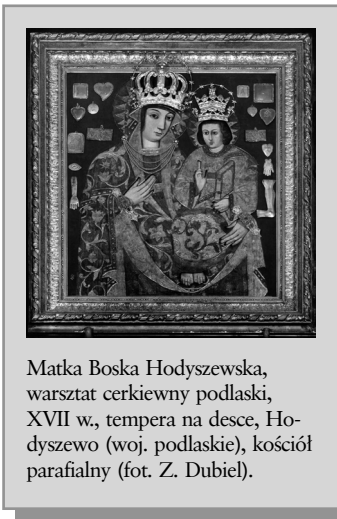
11. Hodegetria z Prorokami z Florynki¹³

Ta unikalna ikona prezentuje Maryję w ujęciu całopostaciowym, zasiadającą na niewidocznym tronie. Błękitna owalna mandorla nałożona na czerwony prostokąt z wklęsłymi bokami symbolizuje niebo, które w tajemnicy wcielenia, poprzez Maryję, zstąpiło na ziemię. Jest to formalna transpozycja mandorli Zbawiciela na

Mocach, zapośredniczona prawdopodobnie przez malarstwo mołdawskie. Widać tu także pokrewieństwo z tematem Matki Boskiej Krzewu Gorejącego, który w tym czasie zaczął kształtować się w sztuce rosyjskiej, ale w sztuce zachodnioruskiej nie był znany. Po bokach ukazano cztery pary proroków z tekstami lub atrybutami. Od góry są to: Aaron – Mojżesz, Dawid – Salomon, Gedeon – Ezechiel, Micheasz – Izajasz.

¹² J. KŁOSIŃSKA, *Ikony z Polski*, Recklinghausen 1996, nr 8; R. BISKUPSKI, *Ikony w zbiorach polskich...*, nr 41; M. KRUK, *Zachodnioruskie ikony Matki Boskiej...*, nr 13, s. 252.

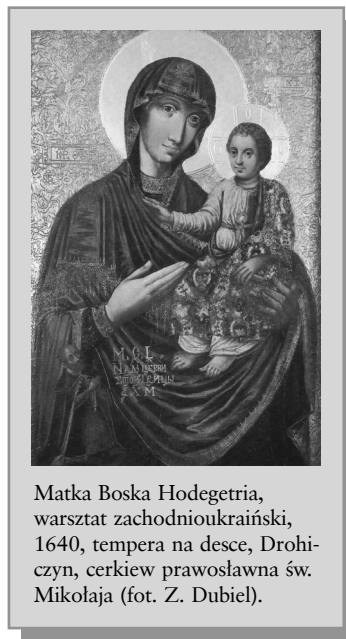
¹³ J. KŁOSIŃSKA, *Ikony z Polski*, Warszawa 1989, nr 45; C. [redacted], [redacted] 12-18 [redacted], [redacted] 1973, fot. 100; R. BISKUPSKI, *Malarstwo ikonowe od XV do pierwszej połowy XVIII wieku na Lemkowszczyźnie*, „Polska Sztuka Ludowa” XXIX (1985) nr 3-4, fot. 12; R. BISKUPSKI, *Ikony w zbiorach polskich...*, nr 33; R. GRZĄDZIELA, *Proweniencja i dzieje malarstwa ikonowego po północnej stronie Karpat w XV i na początku XVI wieku*, w: *Lemkowie w historii i kulturze Karpat. Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku*, red. J. CZAJKOWSKI, t. 2, Sanok 1994, fot. D; M. KRUK, *Zachodnioruskie ikony Matki Boskiej...*, nr 16, s. 253.

Matka Boska Hodyszewska, warsztat cerkiewny podlaski, XVII w., tempera na desce, Hodyszewo (woj. podlaskie), kościół parafialny (fot. Z. Dubiel).

12. Matka Boska Hodyszewska¹⁴

Ikona była czczona w Hodyszewie przez lud Podlasia, Kurpiów i Mazowsza najpierw w świątyni unickiej, potem prawosławnej, a obecnie katolickiej, jako Królowa Podlasia. W 1980 roku została ukoronowana.

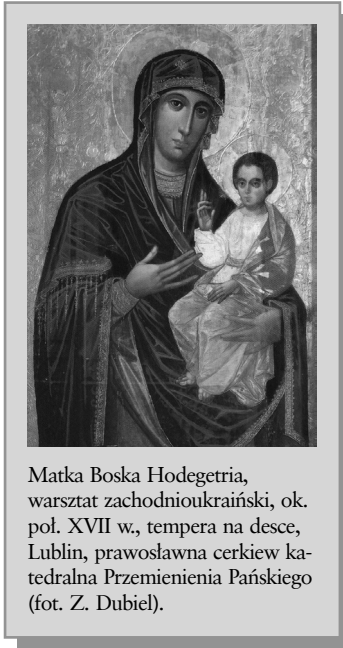
Matka Boska Hodegetria, warsztat zachodnioukraiński, 1640, tempera na desce, Drohiczyn, cerkiew prawosławna św. Mikołaja (fot. Z. Dubiel).

13. Matka Boska z Drohiczyzna¹⁵

Ikona z Drohiczyzna reprezentuje rozpowszechniony w XVII wieku na ruskich ziemiach Rzeczypospolitej typ Hodegetrii, łączący cechy tradycji bizantyńskiej z nowożytnym modelunkiem światłocieniowym twarzy i barokizowaną szatą Chrystusa. Złożone tło z grawerowanym ornamentem, przejęte z późnogotyckiej tradycji malarstwa tablicowego, jest charakterystyczne dla wieku ikon z XVI-XVII wieku na terenie całej Rzeczypospolitej. Tego typu wizerunki czczone były zarówno w kościołach katolickich, jak cerkwiach unickich i prawosławnych. Po prawej stronie przedstawiono postać klęczącego fundatora z ruskim napisem: „M.C.L. Ofiarował cerkwi Świętej Trójcy, AXM”. Ostatnie trzy litery są cyryliczkim zapisem datowania, i oznaczają rok 1640.

¹⁴ Z dawna Polski Tyś Królową. Koronowane wizerunki Matki Bożej 1717-1990, opr. S. M. Grażyna od Wszecchpośrednictwa M.B., S. M. Gizela od Niepokalanego Serca Maryi, R. Szymczak, Szymanów 1990, 420-422; G. SOSNA, *Święte miejsca i cudowne ikony. Prawosławne sanktuaria na Białostocczyźnie*, Białystok 2001, 165-176.

¹⁵ R. BISKUPSKI, *Ikony w zbiorach polskich...*, fot. 87; J. TOMALSKA, *Ikony*, Białystok 2005, 32.

Matka Boska Hodegetria, warsztat zachodnioukraiński, ok. poł. XVII w., tempera na desce, Lublin, prawosławna cerkiew katedralna Przemienienia Pańskiego (fot. Z. Dubiel).

14. Matka Boska z ikonostasu lubelskiego¹⁶

Prezentuje wariant rozpowszechniony na terenie Rusi Czerwonej w XVII wieku. Znajduje się ona po dzień dzień na swoim pierwotnym miejscu – w ikonostasie. Jest on datowany na lata 1630-1633.

15. Matka Boska Kwiat Niewiędzący¹⁷

Wyróżnikiem tego wariantu jest kwiat trzymany w dłoni Maryi. Może to być róża, lilia lub inny kwiat, gałązka, a nawet cały bukiet. Akatyst ku czci Bogurodzicy, bizantyński hymn z VI wieku przypisywany Romanowi Melodosowi, nazywa Maryję „kwiatem nigdy nie więdącym”. Odnosi się to do dziewictwa Maryi, a zarazem do Jej niepokalanego macierzyństwa, bowiem ten sam Akatyst sławi Maryję za to, że „wydała światu owoc nieskalany”. Typ ikonograficzny Maryi Kwiatu Niewiędzącego wykształcił się w epoce postbizantyńskiej, na przeło-

Matka Boska Kwiat Niewiędzący, warsztat zachodnioukraiński, XVII w., olej na desce, Sanok, Muzeum Budownictwa Ludowego (fot. Z. Dubiel).

¹⁶ *Katedralna cerkiew p.w. Przemienienia Pańskiego w Lublinie*, red. K. LEŚNIEWSKI, Lublin 2005, 23, fot. s. 44-45 i 48.

¹⁷ *Ikona karpacka. Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. Album wystawy*, red. J. CZAJKOWSKI, Sanok 1998, nr 79, s. 172. Por. w tejże książce Hodegetrię Kwiat Niewiędzący z Rohatyna, nr 112 i Eleusę nr 138.

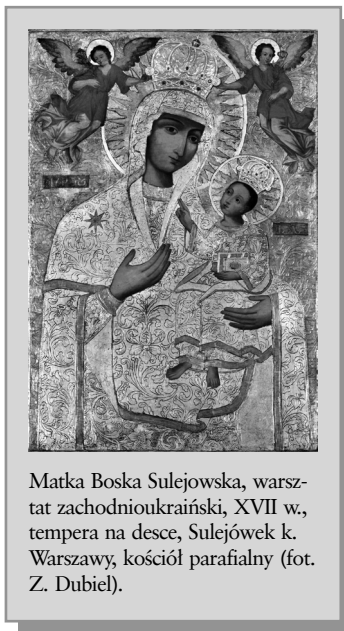
Matka Boska Korczińska, z cerkwi w Korczminie, warsztat zachodnioukraiński, ok. poł. XVII w., tempera na desce, Lublin, Muzeum Wsi Lubelskiej, cerkiew greckokatolicka z Uhrynowa (Tarnoszyna) (fot. Z. Dubiel).

mie XVI i XVII wieku, zdobywając popularność zarówno w Rosji, jak i na Bałkanach. Ukazywał on stojące Dzieciątko w stroju cesarskim z berłem i jabłkiem. Na terenach Rzeczypospolitej z tej postbizantyńskiej kompozycji przejęto tylko kwiat, który pojawiał się w dłoni Maryi na różnych ikonach, w rozmaitych wariantach Hodegetrii i Eleusy.

16. Matka Boska Korczińska¹⁸

Hodegetria pochodzi z najstarszej zachowanej na Lubelszczyźnie cerkwi w Korczminie, gdzie była otaczana szczególnym kultem przez ludność unicką. Cerkiew została zbudowana

w 1658 roku, co może wskazywać na czas powstania ikony. Po przesiedleniu Ukraińców cerkiew zaczęła popadać w ruinę, a ikonę przeniesiono do kościoła w Machnówku, a następnie do cerkwi w skansenie lubelskim. W roku 2004 cerkiew w Korczminie została zrekonstruowana, a ikona została poddana konserwacji i powróciła na swoje pierwotne miejsce.

Matka Boska Sulejowska, warsztat zachodnioukraiński, XVII w., tempera na desce, Sulejówek k. Warszawy, kościół parafialny (fot. Z. Dubiel).

17. Matka Boska Sulejowska

Ikona prezentuje typ Hodegetrii rozpowszechniony w XVII i XVIII wieku w rozmaitych wariantach w cerkwiach i kościołach na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej, reprezentowany m.in. przez Matkę Boską Czernihowsko-Jelecką. Szaty Maryi i Chrystusa wykonane są, podobnie jak złożone

¹⁸ *Ikony 2004. Kalendarz*, opr. M. Janocha, Warszawa 2003, nr XII.

Matka Boska „Brama Miłosierdzia”, warsztat zachodnioukraiński, 2 poł. XVII w., tempera na desce, Jarosław, cerkiew greckokatolicka Przemienienia Pańskiego (fot. J. Rosikoń).

tło, w rytym, dekoracyjnym ornamencie, naśladowującym srebrną sukienkę. Historia ikony jest nieznaną. Miejsce, w którym proboszcz otrzymał ją w 1980 roku od pewnej rodziny i w 1995 umieścił w kościele. Tutaj ikona rychło została otoczona kultem, jako Matka Boża Pocieszenia. W roku 1998 odbyła się uroczysta koronacja. Bardzo podobna ikona znajduje się w dawnej cerkwi (obecnie kościół) w Hańsku k. Włodawy¹⁹.

18. Matka Boska „Brama Miłosierdzia”²⁰

Ikona znajdowała się pierwotnie w ikonostasie cerkwi uspienskiej w Jarosławiu. W 1779 roku uznano ją za cudowną. Po wysiedleniu Ukraińców ikona trafiła do muzeum w Przemysłu. W 1987 roku powróciła do Jarosławia do cerkwi Przemienienia Pańskiego. W 1996 roku ukoronowano ją koronami, które poświęcił w Rzymie Jan Paweł II w 400-lecie unii brzeskiej.

19. Podsumowanie

Powyższy wybór osiemnastu Hodegetrii wymaga krótkiego komentarza. Jednym z kryteriów owego wyboru było ukazanie ikonograficznej różnorodności wariantów ikonograficznych, ich wzajemnego podobieństwa i różnic. Wybór ten powinien uzmysłowić także różnice ikonograficzne, stylistyczne i kultowe pomiędzy ikonami rosyjskimi i ukraińsko-białoruskimi. Ukazuje on także złożoność i różnorodność samego pojęcia ikony. W niniejszym artykule znalazły się reprodukcje pierwowzorów otoczonych wielkim kultem - Matki Boskiej Częstochowskiej i Chełmskiej. Inne słynne Hodegetrie są reprezentowane przez późniejsze kopie, choć pojęcie kopii w tradycji bizantyńskiej w rozumieniu

¹⁹ Por. ikona z Hańska w: *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VIII, z. 18, fot. 86.

²⁰ B. PRACH, *Myłoserdia Dweri: Sanktuarium Maryjne w Jarosławiu*, Warszawa 1996; J. ROSIKOŃ, *Totus Tuus. Madonny papieskie*, Warszawa 2004, 174.

zachodnim w zasadzie nie istnieje²¹. Pozwala to uświadomić sobie także złożoność pojęcia pierwowzoru. Zarówno Matka Boska Częstochowska, jak Chełmska odwołują się – przy wszystkich swoich różnicach – do tego samego pierwowzoru – zaginionej Hodegetrii z Konstantynopola, której są dalekimi dziedziczkami. Otoczone kultem, same stają się pierwowzorem dla znacznej ilości powtórzeń, którym udzielają swojej nazwy. Powtórzenia te są nieraz – jak w przypadku rosyjskiej wersji ikony Częstochowskiej – tak odległe, że tracą formalne podobieństwo do „oryginału”, i tylko pamięć pozostająca w ich nazwie jest świadectwem pierwotnej łączności. Wiele ikon – pierwowzorów zaginęło, jak w przypadku Matki Boskiej Smoleńskiej, a ich powtórzenia funkcjonują niezależnie od nich, żyjąc własnym życiem. Z czasem niektóre z takich ikon – powtórzeń, otoczonych lokalnym kultem, daje początek nowym sanktuarium. Bywa i tak, że pierwowzór jakiejś popularnej ikony w ogóle jest nieznan, jak w przypadku Matki Boskiej Arabskiej. Niekiedy dany typ ikonograficzny daje początek nowemu typowi, jak w przypadku Matki Boskiej Szujskiej-Smoleńskiej. Dochodzi do tego bogactwo starych i nowszych legend, które niekiedy mieszają się z historyczną prawdą, tworząc prawdziwy węzeł gordyjski. Wielość owych legend ma swoje odzwierciedlenie w ikonografii, jak w przypadku dwóch wariantów Matki Boskiej Trójrękiej.

Na ziemiach ruskich dawnej Rzeczypospolitej, w przypadku Hodegetrii ukraińskich czy białoruskich, mamy do czynienia z nieco innym funkcjonowaniem pierwowzorów, a co za tym idzie, z odmienną problematyką badawczą. Ogromna większość Hodegetrii w państwie polsko-litewskim, choć wyraźnie nawiązuje do pewnych wzorców formalnych, nie odwołuje się do jakiegoś konkretnego otaczanego kultem pierwowzoru, w związku z czym nie ma przypisanej doń nazwy. Badanie wzajemnych zależności formalnych pomiędzy tymi ikonami jest niesłychanie trudne, przy całym ich formalnym podobieństwie. Większość z tych ikon miała swoje pierwotne miejsce w rzędzie namiestnym ikonostasu (czy przed XVII wiekiem w przegrodzie ołtarzowej) i otaczana była zwyczajnym kultem nieprzekraczającym granic parafii. Gdy kult ten wychodził poza parafię, ikona nabierała lokalnego rozgłosu (jak Matka Boska Korczmińska), czasem otrzymywała własne imię (jak Matka Boska Brama Miłosierdzia w Jarosławiu). Niekiedy istniejący kult lokalny mógł wygasnąć na skutek historycznych okoliczności (np. akcji „Wisła”), a ikona trafiała do muzeum odarta ze swojego otoczenia

²¹ B. DĄB-KALINOWSKA, *O dwóch sposobach wartościowania ikon*, w: *TAŻ, Ikony i obrazy*, Warszawa 2000, 48-55.

i duchowej historii. Zdarza się i tak, że kult ikony może się odrodzić (jak w Korczminie), a nawet nieoczekiwanie narodzić w nowym środowisku, jak w przypadku Hodegetrii w kościele w Sulejówku, której wcześniejsza historia jest nieznana.

Na terenie Rosji, zwłaszcza od XVII wieku, umacnia się pewna „dyscyplina ikonograficzna”, porządkująca dość rygorystycznie setki wariantów Hodegetrii. Zjawisko to jest niesłychanie interesujące pod względem swojej genezy i funkcjonowania. W Rzeczypospolitej taki proces nigdy nie nastąpił. Tutaj ikonografia rozwijała się znacznie bardziej spontanicznie, czerpiąc inspirację, przy całym swoim tradycjonalizmie, z malarstwa kościelnego i grafiki zachodniej. Tylko nieliczne wizerunki nabrały, zwłaszcza w XVIII wieku, szerszej popularności, za sprawą uroczystych koronacji. Zwyczaj ten, przejęty z tradycji rzymskokatolickiej, wprowadzono w kościele unickim. Koronacje łaskami słynących wizerunków odbyły się w trzech unickich sanktuariach: w Żyrowicach (1730), w Chełmie (1765) i w Poczajowie (1773). O Hodegetrii z Chełma była już mowa. W obu pozostałych sanktuariach znajdują się ikony Matki Bożej w typie Eleusy. Koronacje wpłynęły na powstawanie malarskich powtórzeń, jednak skali tego zjawiska nie da się porównać z Rosją. Do rangi symbolu urasta fakt, że trzy wymienione sanktuaria znajdują się obecnie w trzech krajach dziedziczących spuściznę dawnej Rzeczypospolitej: na Białorusi, w Polsce i na Ukrainie.

Zasygnalizowane problemy, zilustrowane pobieżnie na przykładzie jednego tematu ikonograficznego, są w pewnym sensie odzwierciedleniem procesu, który miał miejsce w całym malarstwie ikonowym na tym obszarze.

W niniejszym artykule ograniczyłem się do wybranych kilkunastu przykładów ikon Hodegetrii. Zainteresowanych odsyłam do literatury przedmiotu, której wybrane publikacje znalazły się w przypisach. Do polskojęzycznej bibliografii poświęconej ikonom dołączy wkrótce jeszcze jedna pozycja, autorstwa niżej podpisanego. Będzie to książka albumowa pt. *Ikony w Polsce*, poświęcona malarstwu ikonowemu w polskich zbiorach od średniowiecza do współczesności, która będzie wydana nakładem wydawnictwa „Arkady”. Znajdzie się w niej osobny rozdział poświęcony ikonom maryjnym. Jego fragmenty wykorzystałem w niniejszym artykule.

W niniejszym artykule skoncentrowaliśmy się na zagadnieniach historyczno-formalnych, dla historyka sztuki niewątpliwie fascynujących, ale z punktu widzenia istoty, czyli teologii ikony, raczej peryferyjnych. Zakończmy przeto nasze rozważania o Hodegetrii refleksją szerszej,

a może raczej głębszej natury, poczynioną przez Irinę Tatarową, że każda ikona jest w pewnym sensie Hodegetrią, bowiem jej podstawowym zadaniem było i pozostaje – pokazywać drogę²².

Ks. dr hab. Michał Janocha
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego (Warszawa)

ul. Dewajtis 5
PL - 01-815 Warszawa

m.janocha@uksw.edu.pl

Le icone russe del tipo *Odighitria*

(Riassunto)

Lungo la storia del culto dell'icone l'aspetto e l'espressione dell'immagine dell'*Odighitria* si sono modificate nei particolari, prendendo alcuni tratti caratteristici dei paesi nei quali è venerata. La diversificazione prosegue in modo particolare dopo il secolo XV. Esse appaiono come una nuova creazione, riflesso di un avvenimento o di un'esperienza spirituale recente, ad esempio un'apparizione o un miracolo.

L'autore fa una breve presentazione del diciotto icone del tipo *Odighitria* di origine russa.

---

²² I. TATAROWA-HRYCKIEWICZ, *Oczy Opatrzności*, w: *Kontemplacja oblicza Chrystusa...*, 21.